

Селіванова 2011: Селіванова, О.О. Основи теорії мовної комунікації [Текст] / О. О. Селіванова. – Черкаси : Видавництво Чабаненко Ю. А., 2011. – 350 с.

Формановская 2002: Формановская, Н.И. Речевое общение : коммуникативно-прагматический подход [Текст] / Н. И. Формановская. – М. : Рус. яз., 2002. – 216 с.

Рассмотрена социально-ритуальная коммуникация в системе дискурса, охарактеризованы основные черты ритуализированной коммуникации. Выявлены особенности продуцирования ритуализированной коммуникации с помощью вербальных языковых знаков. Определены основные формы структурных конструкций.

Ключевые слова: культура, языковой этикет, ритуал, стереотип, социально-ритуальная коммуникация, структурные конструкции.

The social-ritual communication in the system of discourse is considered, the main features of ritual communication are describes. The peculiarities of the production of ritualized communication with verbal language signs are identified. The basic forms of structive constructions are revealed.

Keywords: culture, language etiquette, ritual, stereotype, social-ritual communication, structive constructions.

Надійшла до редакції 19 вересня 2012 року.

Наталія Лешкова

УДК 81'367.5

ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВЕ АКТУАЛЬНЕ ЧЛЕНУВАННЯ

У статті схарактеризована роль актуального членування в організації тексту; визначено значущість актуального членування для побудови зв'язного тексту, розглянуто роль актуального членування у творенні зв'язного тексту-абсурду.

Ключові слова: актуальне членування, текст, мовлення, адресант, адресат.

Тривалий час трактування тексту полягало у виділенні в ньому експліцитних та імпліцитних смислів. Завдання пізнання тексту, його когнітивної інтерпретації здійснювалась у межах наук, які були безпосередньо спрямовані на вирішення конкретної проблеми, зокрема герменевтики, інші могли не привертати уваги, оскільки текст був, як зазначав М.М. Бахтін, первинною даністю «всього гуманітарно-філологічного мислення (в тому числі навіть богословського й філософського мислення у його витоках)» [Бахтин 1996: 306]. Не було б надто сміливим та таким, що не відповідає істинному стану речей твердження про те, що й на сьогодні ймовірна відповідь на поставлене запитання – як, яким чином утворюється закінчене смислове ціле (текст), як це було під час схоластичного тлумачення вихідних текстів Біблії та Аристотеля. Ю.С. Степанов зазначає, що дослідження тексту «втілює в себе одночасно оптимізм пізнання та трагізм спілкування, трагічну розірваність спілкування, наслідком якого є самота як адресанта, так і адресата» [Степанов 1997: 303].

Увага до тексту, до його організації, структурної та смислової, характерна для всіх шкіл та течій лінгвістики другої половини ХХ століття, призвела до виникнення принципового питання про ті мовні засоби, які беруть участь у творенні структурно-семантичної цілісності тексту, що й зумовлює **актуальність** цього дослідження.

Метою роботи є характеристика ролі актуального членування в організації тексту, визначення значущості актуального членування для побудови зв'язного тексту, розгляд ролі актуального членування у творенні зв'язного тексту-абсурду. Заявлена мета зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**: 1) дослідити та проаналізувати концепції, що є характерними для виявлення текстових категорій; 2) визначити роль актуального членування для побудови зв'язного тексту; 3) встановити значущість актуального членування у творенні зв'язного тексту-абсурду.

Звернення до різних концепцій, аналіз цих концепцій засвідчили, що в їхніх межах пропонуються власні переліки таких мовних засобів; характерним є те, що у виявленні текстових категорій, що грають конститутивну роль у його побудові, практично в межах усіх, інколи суттєво різних підходах, регулярно наводиться актуальне членування. У зв'язку з цим цікавою постає думка М.А.К. Халлідея про домінування актуального членування в статусі текстотвірному: «Я би визначив актуальне членування як мовний компонент, «що утворює текст»» [Халлидей 1978: 138]. Т.М. Николаева підтримує думку М.А.К. Халлідея й зазначає: «На які ідеї загальної лінгвістики останнього періоду змогла орієнтуватися домінантна лінгвістика тексту? Насамперед – це ідеї актуального членування речення, відповідно до яких речення не є стала одиниця мови: вона модифікується залежно від завдань та контексту; більше того, на початку розвитку цієї ідеї актуальне членування тлумачилось як «спосіб включення до формального контексту» (В. Матезіус), тобто як «мова у дії» [Николаева 1978: 10].

Підтримує цю думку про роль актуального членування в тексті О.І. Москальська: «Дані, отримані комунікативною теорією на рівні речення, не втрачають своєї сили й за розгляду питань комунікативного

членування з позиції граматики тексту, бо не тільки речення-висловлення, тобто речення-текст, але й речення – складник тексту має своє власне членування на тему й рему» [Москальская 1981: 134].

Цікавим видається те, що, пропонуючи практичні рекомендації щодо побудови зв'язного тексту, які мають за мету запобігти ряд поширених мовленнєвих помилок, М.Ю. Федосюк однією з категорійних закономірностей, що відрізняють зв'язний текст від ряду не пов'язаних між собою речень, виокремлює «чітке відокремлення інформації вихідної, вже відомої читачеві, від того нового, що повідомляється в реченні, або розмежування тем та рем» [Федосюк 1982: 66].

Суттєвий внесок у становлення та розвиток теорії тексту зробив французький літературознавець та семіолог Р. Барт. Він, приділяючи увагу проблематиці «творення смислів», уподібнив текст тканині й надав блискучий аналіз «розподілу тексту на ниточки» [Барт 1989: 459], тобто текстового аналізу. Текст, у його розумінні, варто уявляти собі як тканину, як «переплетіння різних голосів, численних кодів, одночасно переплутаних й незакінчених». Отже, кожен текст – нова тканина, що виткана із старих цитат. Текстильна метафора Р. Барта стимулює заглиблення до значення слова «тканина». За даними тлумачних словників, тканина – це «тканий виріб», а ткати – означає «виготовляти (тканину) шляхом приєднання навхрест переплетених ниток – поздовжніх та поперечних» [Словарь русского языка в 4-х т. Т.IV: 1984].

Отже, якщо у змістовному плані основою тексту є інтертекстуальність, то у формально-логічному – це буде актуальне членування.

Важливішою для визначення ролі актуального членування у побудові зв'язного тексту є думка психолінгвістів, завдяки зусиллям яких у розумінні багатьох явищ мови вносяться корективи, інколи дуже суттєві. Психолінгвістика, як відомо, зосереджується на дослідженні мовленнєвої діяльності. Сполучення тема-рематичного членування з процесом вербалізації мовленнєвої діяльності, реальними продуктами якої є тексти, наочно демонструє значущість актуального членування як найважливішої текстової категорії, або, на думку одного з представників психолінгвістичної дослідницької парадигми Л.В. Сахарного, особливу важливість механізму формування тема-рематичних блоків та складність їхньої реалізації в тексті. У зв'язку з цим актуальне членування розглядається Л.В. Сахарним як один з найголовніших «грунтовних принципів, що визначають побудову та функціонування мови в мовленнєвій діяльності, встановлюють закономірності розгортання зв'язного тексту» [Сахарный 1983: 50]. Характерно, що Л.В. Сахарний не обмежився лише теоретичними констатаціями: за приклад він наводить відомий текст перекладу С.Я. Маршака «Дім, який побудував Джек», організація якого і, відповідно, естетичний ефект ґрунтується на недотриманні загальноприйнятих правил реалізації актуального членування.

Значущість актуального членування для побудови зв'язного тексту вбачається у зв'язку з визначенням лінгвістичних передмов творення моделі мовної діяльності. Беручи за вихідні твердження розгляд мовних явищ у динаміці їхнього використання мовцем за умови текстотворення і розуміння мовної форми як кінцевого результату процесу творення тексту, А.С. Кубрик відзначає у межах моделі текстотворення один із фактів процедури. «Цікавим феноменом текстотворення є те, що сам процес вербалізації смислового завдання сприяє уточненню й конкретизації нової інформації. Річ у тім, що слова та синтаксичні конструкції, що добираються у процесі текстуалізації, починають, у силу своїх парадигматичних і синтагматичних властивостей, частково регулювати подальший процес текстуалізації, з'ясовуючи у свідомості мовця шлях до нової інформації. Цей механізм творчого використання мови з формального погляду практично не досліджений, незважаючи на те, що значущість його в розумінні процесу мовленнєвої діяльності важко переоцінити» [Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах: 1987].

Питання про співвідношення даної / нової інформації, що є одним з найголовніших, неодноразово було предметом обговорення в комунікативному синтаксисі. Оскільки поняття нової інформації також віднесено до ключових, то необхідно підкреслити, що, розглядаючи мовленнєву діяльність, новизна інформації пов'язується з її присутністю або відсутністю у свідомості адресата: новою визнається та, що вперше доводиться до свідомості адресата. Поява нової інформації, її творення, як у свідомості мовця, так і в тексті, який продукується для адресата, а також її обов'язкова експлікація в мовній структурі, забезпечується, у першу чергу, за рахунок того, що у полі зору мовця, зосередженому в інформаційному комплексі, актуалізується та його частина, яка у такій комунікативній ситуації узгоджується з його ілюктивними намірами. Механізм, що служить для реалізації ілюктивного складника мовленнєвого акту, має актуальне членування, у результаті здійснення якого рема відзначає нову інформацію, сигналом чого буде віднесення її до кінцевої, інтонаційно виділеної позиції. Доведена таким чином до свідомості адресата, ця інформація стає вихідною частиною, темою наступного мовленнєвого акту, в якому мовець, у свою чергу, визначає те, що варто внести до свідомості адресата.

Отже, у тексті відбувається постійне утворення нової інформації, у результаті чого здійснюється його змістовний розвиток. Наприклад, *З трьох сторін Рогозівку обступає вода, бо село розташоване ніби на півострові, врізаючись у безмежні очеретяні хащі, де ліниво і сонно в'юняться річечки Зарів'є, Гнилиця, й впадаючи в Сулу, де виблискують проти сонця більші й менші озера: Твань, Пекельне, Глибока Яма, Срібне і Чисте, а болотам і назви немає – боліт довкола без ліку, як і невеликих острівців, порослих то рогозою, то такими густими кущами терновими, що хіба тільки лисиці крізь них можуть продертися* (А. Дімаров).

Значущість для динамічного розгортання повідомлення перманентного надходження нової інформації репрезентують тексти, в яких з яких-небудь причин цей процес блокується, як у такому фрагменті: *Петро, мій товариш, спохмурнів, коли я все йому до кінця виповів, подумав трохи і сказав таке: – Чого ти не прийшов*

раніше, коли вони ще лишень крутили тебе? Я б тобі все пояснив, порадив, як бути, щось би ми з того вишукали. Існує одне золоте правило для всіх нас: не підписувати жодного з їхніх паперів... (Ю. Андрухович). Відбиваючи психічний стан героя, автор тексту підкреслює його сконцентрованість на одній події, в результаті чого його думка стає, як і зазначає автор, «колова побудова». Побудувати дискурс, у якому порушені об'єктивно наявні закони текстотворення, але відображений стан поточного усвідомлення того, кому цей дискурс належить, стало можливим внаслідок недотримання письменником одного з головних принципів комунікації – в нормі цілеспрямовано допомагав пізнанню невідомого.

Отже, в організації тексту суворо впорядковане подання інформації, яку вже мають адресат та адресант, що призначена для надходження до свідомості адресата в процесі здійснення мовленнєвого акту, має не просто велике значення, але й ґрунтовне. Така позиція підтверджується висновком про роль для семантичного уявлення мовленнєвого акту так званого докільного матеріалу, що визначає порядок значущості елементів ситуації вербалізації. Отриманий у зв'язку з описом загальної моделі текстотворення тема-рематичний компонент, учений зазначає: «Текстоорганізаційний компонент відповідає перш за все за тема-рематичну організацію речення у складі зв'язного тексту» [Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах: 1987]. Недотримання правил, пов'язаних з необхідністю розмежування в мовленнєвому акті знання, що став надбанням учасників комунікації і тільки запланованого мовцем для передачі, зумовлює в окремих випадках пряме порушення мовленнєвих стратегій, що конвенціалізовані у мовленнєвій діяльності законів комунікації та, як наслідок, до творення дев'яльних висловлень. В умовах ненавмисного відхилення від встановленого режиму лінійної передачі інформації це може ускладнити процес декодування тексту.

Особливої уваги у розгляді питання – ролі актуального членування у творенні зв'язного тексту заслуговують тексти-абсурди, що відбивають насамперед особливості сприйняття світу, докільля їхніх авторів, однією із завдань яких було магічне перевтілення дійсності, реконструкція самого поняття дійсності. Організація текстів, що належать їм, у плані використання ресурсів мовної системи значно різняться із усталеними нормами та конвенціями комунікації, що знаходить пояснення вже в етимології слова «абсурд», одне зі значень якого відбито в культурологічному тлумаченні як «невідповідний». Спостереження над виконаними в естетиці абсурду текстами як власними динамічними системами мовних засобів презентує безперечну зацікавленість, оскільки здатні пояснити загальні закономірності побудови текстів. Цікавою постає думка Н.Д. Арутюнової, яка точно визначила природу дев'яльних явищ, до яких зараховують абсурдні тексти. Вона констатує: «Звернення літератури до аномального та виняткового, відповідно, пояснюється не просто бажанням здивувати та завоювати читача, бо ненормативне явище вже само по собі сприймається семіотично, це знак прихованого смислу» [Арутюнова 1998: 90].

Спостереження доводять, що одним з прийомів, що використовуються для побудови текстів абсурду, є з їхньою загальною граматичною правильною показову зневагу до чинника актуального членування та, більше того, свідоме його ігнорування. Так, текст А.Я. Конюшкова організовується саме на цьому принципі:

*Вол близько коків, кайданів, колів,
але близько мокко
молоко він волок в око,
в око дзвонів.*

У концептуальній сутності актуального членування суттєвим є те, що інформація, яка міститься в рематичному компоненті висловлення, вже є експлікованою, стає джерелом для передачі нової інформації, нової реми. Ця нова рема, у свою чергу, також отримавши осмислення та вербальне уявлення в континуумі розумової та комунікативної діяльності, є вихідною частиною наступного повідомлення. Такий поступовий рух інформації, що отримав назву тема-рематичної прогресії, відбувається в тексті до повного розкриття його теми. У текстах, в принципі обов'язкових для створення канонічних текстів, поступального руху інформації, її поступового розгортання немає. Характерно, що дослідник текстів-абсурдів М. Ямпольський процес побудови таких текстів визначає так: «... відбувається генерація тексту з блокування розвитку» [Ямпольський 1998: 369]. Дослідник при цьому не розглядає механізми, засобами яких утворюються умови для блокування розвитку тексту. Очевидно, що ці механізми знаходяться в межах його комунікативної влаштованості: зупинка руху дискурсу стає можливою саме завдяки тому, що в такому тексті не відбувається тема-рематична поступовість. У текстах-абсурдах рема кожного попереднього висловлення не пов'язана з темою наступного висловлення. У результаті текст у кожному наступному висловленні наче починається знову. Відсутність тема-рематичної поступовості, крім того, стає причиною того, що події, про які говориться, є не пов'язаними безпосередньо між собою, а тому говорити про зв'язність, яка есплікується спеціальними вербальними засобами як концептуальною ознакою тексту, говорити в таких випадках немає підстав. Поєднання окремих речень у текст здійснюється за принципово новими законами.

Як зазначає М.Ю. Федосюк, який досліджував правила побудови монологічного тексту, «події, що описуються в художньому прозовому тексті, повинні бути пов'язані між собою» [Федосюк 1998: 27]. Недотримання такого постулату, що призводить до порушення максими релевантності П.Грайса («не відходити від теми», «говорити те, що стосується цієї теми») [Грайс: 1985] призводить до побудови абсурдних текстів.

Отже, залучення в дослідженні побудови тексту, та перш за все його категорійної особливості, що отримала назву когезії, того позитивного потенціалу, що пов'язаний з комунікативними можливостями, що утворюють будь-який текст висловлень, репрезентує, що у цьому напрямі можуть бути досягнуті певні результати, які дозволяють якщо не в повній мірі досягти поставленої мети, то суттєво наблизитися до її

інтерпретації. О.О. Крилова зазначає: «Під час будь-яких спроб побудови типології речень і типології текстів аспекту актуального членування обов'язково повинна бути приділена певна увага» [Крилова 1992: 155].

Оскільки актуальне членування, що досліджується в такому аспекті, природним чином виявилось у списку граматичних категорій тексту, то й вивчення його ролі здійснювалось у межах граматики тексту. Практичною реалізацією цього підходу став вияв тема-рематичних ланцюжків, що об'єктивували, на думку авторів, які їх віднайшли, ту чи іншу комунікативну структуру тексту [Москальська 1981]. Оцінюючи такий підхід до вирішення проблеми «текст та актуальне членування» не можна не відзначити, що разом з відомою дослідницькою цінністю, заперечувати яку підстав немає, тут наявна також достатня невизначеність результатів. Полягають вони, на наш погляд, у тому, що виявляються лише визначені, хоча і достатньо показові, тенденції в комунікативній структурі тексту взагалі, тобто певного абстрактного тексту. Побудова ж глобальної теорії тексту, на думку Г.О. Золотової, на сучасний момент виявляється передчасним, бо «детальний опис специфіки актуального членування у всіх типах текстів – справа майбутнього» [Золотова 1982: 319].

Крім цього, текст, що досліджується у таких випадках, практично ніколи не розмежовувався дослідженнями з погляду його функційно-стильової належності, за винятком самого загального розрізнення, з одного боку, художньо-публіцистичних текстів, з іншого, науково-ділових. Підхід, що має за відправну позицію урахування конкретного різновиду тексту, виявляється найоптимальнішим, тобто таким, що дозволить виявити реально наявні відповідності між такими текстами та їхньою комунікативною організацією.

Перспектива подальшого дослідження вбачається у дослідженні й аналізі актуального членування у творенні текстів-абсурдів.

Література

- Арутюнова 1998 : Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 90.
- Барт 1989 : Барт, Р. Текстовый анализ одной новеллы Эдгара По [Текст] / Р. Барт // Избранные работы : Семиотика. Поэтика. – М. : Прогресс, 1989. – С. 459.
- Бахтин 1996 : Бахтин, М.М. Проблема текста [Текст] / М. М. Бахтин // Собрание сочинений в 7 т. – М. : Русские словари, 1996. – Т. 5. – С. 306.
- Грайс 1985 : Грайс, П. Логика и речевое общение [Текст] / П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985.
- Крылова 1992 : Крылова, О.А. Коммуникативный синтаксис русского языка [Текст] / О. А. Крылова. – М. : Изд-во РУДН, 1992. – С. 155.
- Золотова 1982 : Золотова, Г.А. Коммуникативные аспекты русского языка [Текст] / Г. А. Золотова. – М. : Наука, 1982. – С. 319.
- Моделирование языковой деятельности в интеллектуальных системах / Под ред. А. Е. Кибрика и А. С. Нариньяни. – М. : Наука, 1987. – С. 164.
- Москальская 1981 : Москальская, О.И. Грамматика текста [Текст] / О. И. Москальская. – М. : Высшая шк., 1981. – С. 134.
- Николаева 1978 : Николаева, Т.М. Лингвистика текста. Современное состояние и перспективы [Текст] / Т. М. Николаева // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М. : Прогресс, 1978. – С. 10.
- Сахарный 1983 : Сахарный, Л.В. К тайнам мысли и слова [Текст] / Л. В. Сахарный. – М. : Просвещение, 1983. – С. 50.
- Словарь русского языка в 4-х т. Т.IV. – М. : Русский язык, 1984. – С. 370.
- Степанов 1997 : Степанов, Ю.С. Слово. Предисловие [Текст] / Ю. С. Степанов // Русская словесность. Антология. – М. : Academia, 1997. – С. 303.
- Федосюк 1982 : Федосюк, М.Ю. О законах построения текста [Текст] / М. Ю. Федосюк // Русская речь, 1982. – № 6. – С. 66.
- Хэллiday 1978 : Хэллiday, М.А.К. Место «функциональной перспективы предложения» в системе лингвистического описания [Текст] / М. А. К. Хэллiday // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII. Лингвистика текста. – М. : Прогресс, 1978. – С. 139.
- Ямпольский 1998 : Ямпольский, М. Беспамятство как исток [Текст] / М. Ямпольский. – М. : Новое литературное обозрение, 1998. – С. 369.

В статье охарактеризована роль актуального членения в организации текста, определено значение актуального членения для построения связанного текста, рассмотрено роль актуального членения в возникновении связанного текста-абсурда.

Ключевые слова: актуальное членение, текст, говорение, адресант, адресат.

In this paper the role of thema-rhematic articulation in the text organization are characterized; the importance of thema-rhematic articulation for construction of a coherent text is identified, the role of thema-rhematic articulation in creation of a coherent nonsense text is examined.

Keywords: thema-rhematic articulation, text, speech, sender, recipient.

Надійшла до редакції 26 вересня 2012 року.